ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՎՐԵԺ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ
Պատմական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԵՎ ՎՐԹԱՆԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ ՀԵԹԱՆՈՍՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ ՊԱՅՔԱՐԻ ԿԵՌՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

Տրդատ Մեծի և Գրիգոր Լուսավորչի արգասավոր գործունեության ընթացքում Հայաստանը ոտք դրեց քրիստոնեական քաղաքակրթության շրջափուլ: Հայ Առաքելական Եկեղեցին լուսավորեց երկրի բոլոր հորիզոնները՝ ժողովրդական ոգին և աշխարհազգացողությունը տոգորելով միասնական գիտակցությամբ: Հայաստանը շարունակեց հաղորդակցվել քրիստոնեացված հունա-հռոմեական աշխարհի գիտության և մշակույթի հետ: Սակայն դեռևս լիովին չհաղթահարվեց դիցական ժամանակների ոգին ու կենսակերպը: Այն իրեն զգալ էր տալիս հատկապես Տրդատ Մեծի և Գրիգոր Լուսավորչի մահվանից հետո:

Ամբողջ 4-րդ դարի ընթացքում շարունակվեց քրիստոնեության և հեթանոսության միջև ընթացող պայքարը, որը, չնայած Հայոց Եկեղեցու ներդրած ջանքերին, չգտավ իր վերջնական հանգուցալուծումը: Հայ նախարարների զգալի մասը կառչած էր մնում հնօրյա հավատքին, որին հաճախ զոհաբերվում էին երկրի քաղաքական շահերը: Հեթանոսական հավատն իր կենսունակությունը պահպանեց նաև ժողովրդի ընդերքում: Տրդատ Մեծին հաջորդած Հայոց թագավորները հեթանոսության դեմ մղվող պայքարում ոչ միշտ էին զորավիգում Եկեղեցուն: Նրանց վերաբերմունքը պայմանավորված էր հեթանոսական Պարսկաստանի հարևանությամբ, Սասանյան արքաների կողմից հեթանոսամետ հայ նախարարների հանդեպ ունեցած դրական դիրքավորմամբ,

որը երկրում ծնում էր տարամերժ միտումներ՝ պարարտ հող ստեղծելով քաղաքական հակոտնյա հոսանքների առաջացման համար:

Երկրի քաղաքական, հոգևոր կեցությանը համակած բացասամետ երևույթներին հակազդող գործոնը Եկեղեցին էր: Ուստի հեթանոսության դեմ արդյունավետ պայքար կազմակերպելու համար առաջին հերթին անհրաժեշտ էր բարձրացնել Եկեղեցու վարկը, շարունակել և զարգացնել Գրիգոր Լուսավորչի օրոք սրբազնագործված ավանդները: Տրդատ Մեծը ժամանակին քաղաքական մեծ իմաստություն ցուցաբերեց՝ Լուսավորչի տան հեղինակությունն ըստ ամենայնի մեծացնելու, կաթողիկոսական իշխանությունը նրա ժառանգական մենաշնորհը դարձնելու համար: Թագավորի նախաձեռնությամբ Գրիգոր Լուսավորչի որդիները՝ Վրթանեսն ու Արիստակեսը, Կեսարիայից տեղափոխվեցին Հայաստան: Տրդատ Մեծը նրանց ներկայությունը Հայաստանում համարում էր Հայոց Եկեղեցու հիմքերն ամրապնդելու գրավականը: Ուշագրավ է, որ նա այդ գործի կազմակերպումը վստահեց սպարապետ Արտավազդ Մանդակունուն և նրա գլխավորած պատվիրակությանը[1]:

Գրիգոր Լուսավորիչն իբրև հաջորդ ընտրեց կրտսեր որդուն՝ Արիստակեսին, քանի որ ավագը՝ Վրթանեսը, արդեն հասցրել էր ամուսնանալ, մինչդեռ Արիստակեսը շարունակում էր սրբակենցաղ ու միայնասեր կյանքը: Գրիգորն Արիստակեսի մեջ տեսնում էր իր գործի շարունակողին, քրիստոնեական հավատի նվիրյալին, որին ավելի էր վստահում, քան որևէ այլ եկեղեցական այրի: Նրա այդ խոհերը լիովին կիսում էր Տրդատ արքան, որի հավանությամբ Գրիգորը եպիսկոպոս ձեռնադրեց Արիստակեսին՝ դարձնելով իր տեղապահը և իրավահաջորդը[2]: Դրանով իսկ դրվեցին կաթողիկոսական իշխանությունը Լուսավորչի տան ժառանգական մենաշնորհը դարձնելու հիմքերը: Թագավորը դա համարում էր Եկեղեցին ամրապնդելու, պետության կայունը հենարանը դարձնելու առհավատչյան: Միայն դրանից հետո Գրիգորն իր ուսերից թոթափեց քահանայապետի ծանրալուծ գործառնությունը: Նա վաղուց էր, ինչ հեռացել էր որդիներից, ի դեմս որոնց նա այժմ

---

1 Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Գ. Տէր-Մկրտչեանի և Ստ. Կանաեանցի, Տփղիս, 1909, ճԻԳ, էջ 451:

2 Ագաթանգեղոս, ճԻԴ, էջ 452-453, Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Մ. Աբեղեանի և Ս. Յարութիւնեանի, Տփղիս, 1913, երկրորդ գիրք, էջ 242:

տեսավ իր գործի շարունակողներին ու հանգիստ խղճով հեռացավ լեռները՝ տրվելով ճգնասուն կյանքի:

Տակավին Գրիգորի հովվապետության վերջին տարիներին Արիստակեսը դրսևորեց իր խորագիտությունը քարոզչական ասպարեզում՝ երբեմն գերազանցելով հորը: Ագաթանգեղոսի վկայությամբ նա «առաւել ևս քան զհայրն վերագոյն երևեցուցանէր զիւր վարդապետութիւնն» և հորից հետո «նստաւ յաթոռ կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծաց[3]»:

Վրթանեսն ու Արիստակեսը, ամենայն հավանականությամբ, Կեսարիայից Հայաստան են տեղափոխվել 312 թ., երբ Հռոմի Մաքսիմիանոս կայսրը պատերազմ սկսեց Հայաստանի դեմ՝ ջանալով այնտեղից արմատախիլ անել քրիստոնեությունը, սակայն նրա զորագնդերը չարաչար պարտություն կրեցին Հայոց զորքերից[4]: Նման իրավիճակում Գրիգոր Լուսավորչի որդիները, հալածանքներից խուսափելու բնական մղումով, պետք է ջանային ապաստան գտնել Հայաստանում, որտեղ քրիստոնեության լույսն էր տարածում իրենց հայրը, որը կարոտակեզ սրտով սպասում էր նրանց գալստյանը: Նա որդիներին անձամբ նամակներ ուղարկեց՝ թախանձելով գալ իր մոտ՝ Հայաստան[5]: Հավանաբար Գրիգորի զուգակից Մարիամը շարունակել է մնալ մենաստանում, որտեղ նա մտել էր տակավին ամուսնու՝ Հայաստան մեկնելուց առաջ[6]: Վարդան Արևելցու հավաստմամբ, Մարիամն Աթանագինես վկայի քույրն էր և մտել էր վանք՝ կրոնավորելու (որդու՝ Վրթանեսի հետ)[7], թերևս հետևելով եղբոր կուսակենցաղ վարքին: Ճգնակյացի կյանքով էր ապրում նաև Մարիամի կրտսեր որդին՝ Արիստակեսը, որի վրա մեծ էր մոր ազդեցությունը:

Հայաստան ժամանելով, Արիստակեսը հոր գլխավորությամբ լծվեց Հայ Առաքելական Եկեղեցու առջև ծառացած հրատապ խնդիրների լուծմանը՝ թեթևացնելով հոր ծանր հոգսերը: 325 թ. կայացավ Նիկիայի առաջին տիեզերաժողովը: Հայոց Եկեղեցին, իբրև անկախ և ինքնուրույն կազմակերպություն, այդ տիեզերաժողովում ներկայացվեց Արիս-

---

[3] Ագաթանգեղոս, ճԻԴ, էջ 453:

[4] Եւսեբիոս Կեսարացի, Պատմութիւն Եկեղեցւոյ, Վենետիկ, 1877, էջ 688:

[5] G. Garitte, Documents pour l'etude du livre d'Agathange, Vaticano, 1946, p. 114.

[6] Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, աշխ. Ա, Աբրահամյանի, Երևան, 1941, էջ 72:

[7] Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, Վենետիկ, 1862, ժԵ, էջ 37, ժԸ, էջ 39:

տակեսի կողմից[8]: Այս փաստն ինքնին վկայում է, որ Տրդատ Մեծն ու Գրիգոր Լուսավորիչն արդեն Արիստակեսին համարում էին հոր հայրապետական Աթոռի ժառանգորդ: Ուստի հիմնազուրկ է այն կարծիքը, որ իբր Գրիգոր Լուսավորչին հաջորդել է ոչ թե Արիստակեսը, այլ Մերուժան եպիսկոպոսը[9], որը սակայն Հայաստանի եպիսկոպոս է հիշվում Գրիգորից շատ առաջ, 3-րդ դ. կեսերին[10]: Հայ մատենագիրները վկայում են, որ Գրիգոր Լուսավորչին հաջորդել է Արիստակեսը, և բնավ չեն հիշում Մերուժանին որպես նրա հաջորդ: Նկատենք, որ Մերուժանին Գրիգոր Լուսավորչից հետո դնելու փաստն ինքնին ժխտում է կաթողիկոսական իշխանությունը Լուսավորչի տոհմի ժառանգական մենաշնորհը դառնալու իրողությունը:

Գրիգոր Լուսավորիչը և Տրդատ թագավորը սպասում էին Արիստակեսի վերադարձին, որը Հայաստան պետք է հասցներ առաջին տիեզերաժողովի կանոնական որոշումները, զիներ Հայ Առաքելական Եկեղեցին նոր խոսքով, բացեր քրիստոնեական կրոնի նոր հորիզոններ: Շուտով վերադարձավ Արիստակեսը և համաշխարհային այդ եկեղեցաժողովի որոշումները ներկայացրեց թագավորին ու Գրիգոր Լուսավորչին[11]: Արիստակեսը հորը բերեց նաև նրան ձեռնադրող Ղևոնդ մետրոպոլիտի ողջույնը, որին նա հանդիպել էր Կեսարիայում և հետը մեկնել Նիկիա[12]: Արիստակեսը, որը ավելի քան 13 տարի վարել էր եպիսկոպոսի պաշտոնը, ստանձնեց Հայոց կաթողիկոսությունը: Դա վկայված է նաև Մովսես Խորենացու մոտ, ըստ որի Նիկիայի տիեզերաժողովից Արիստակեսի վերադառնալուց հետո Գրիգոր Լուսավորիչն այլևս չերևաց, և կաթողիկոսի իշխանությունը ժառանգեց Արիստակեսը՝ աթոռակալելով յոթ տարի[13]: Ըստ այսմ, վերջինս Հայոց Եկեղեցու Հայրապետ է եղել 325-333 թվականներին: Ուստի մերժելի է Արիստակեսի կաթողիկոսությունը 298-338-ով թվագրելը[14]: Բոլորովին հիմնազուրկ է նաև այն կարծիքը, որ իբր Արիստակեսը Գրիգոր

---

8 J. Mansi, Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, vol. 7, Graz-Austria, 1960, p. 699.

9 Ն. Ակինեան, Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ («Հանդէս Ամսօրեայ», 1949, էջ 27): Տե՛ս նաև Դիոնեսիոս Ալեքսանդրացի, Թուղթ վասն ապաշխարութեան առ Մեհրուժան եպիսկոպոս Հայոց, հրատ. Ն. Ակինեանի («Հանդես Ամսօրեայ», 1949, էջ 66-67):

10 Եւսեբիոս Կեսարացի, Պատմութիւն Եկեղեցւոյ, էջ 517:

11 Ագաթանգեղոս, ճԻԷ, էջ 465-466:

12 Մովսես Խորենացի, II, Ղ, էջ 240:

13 Նույն տեղում, ՂԱ, էջ 243:

14 Ն. Ակինեան, Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ, էջ 27:

Լուսավորչից ավելի վաղ է վախճանվել և վարել է սոսկ կաթողիկոսական փոխանորդի պաշտոնը 320-327 թվականներին[15]:

Նիկիայի առաջին տիեզերաժողովին Արիստակեսի մասնակցությունը բնականաբար նրան հայտնի դարձրեց քրիստոնեական աշխարհում, որն ի դեմս նրա տեսավ հոր Աթոռի արժանի ժառանգորդին: Դա չէին կարող անտես առնել նաև Տրդատ թագավորն ու Գրիգոր Լուսավորիչը, որն արդեն ծեր էր, հոգնած ու տկար. անհրաժեշտ էր կաթողիկոսական իշխանությանը նոր լիցք հաղորդել, ամրապնդել Հայ Առաքելական Եկեղեցու հիմքերը: Դա կարևորվում էր ոչ միայն Հայ, այլև քրիստոնեական մյուս Եկեղեցիների համար, որոնք Հայոց Եկեղեցին դիտում էին որպես Արևելքում քրիստոնեական հավատքի զորավոր պատվար:

Արիստակեսը թեև ձեռնադրվեց Կեսարիայում, սակայն դա ուներ միայն ծիսական նշանակություն, քանի որ Հայ Եկեղեցին Հռոմեական կայսրությունից, հետևաբար նաև Կեսարիայի մետրոպոլիտության իրավասությունից դուրս էր, և վերջինս բնականաբար նվիրապետորեն չէր կարող (և նման հավակնություն չուներ) գերիշխել Հայոց Եկեղեցուն: Ավելին, տվյալ պահին, երբ Հռոմեական կայսրությունում տակավին քրիստոնեությունը չէր հռչակվել պետական կրոն, այլ սոսկ հանդուրժվում էր, Կեսարիայի Աթոռն ինքը կարիքն ուներ անկախ Հայաստանի Առաքելական Եկեղեցու զորակցության: Այն փաստը, որ քրիստոնեական աշխարհը տակավին մնում էր միասնական, հաստատուն հող էր ստեղծում Հայոց Եկեղեցու և Կեսարիայի մետրոպոլիտության միջև դավանա- ծիսական միությունը պահպանելու համար: Արևմուտքի քրիստոնեական աշխարհի հետ Հայ Եկեղեցու առնչակցվելու, չմեկուսանալու գրավականն այդպիսով նախ և առաջ Կեսարիայի Աթոռի հետ հաղորդակցության պահպանումն էր:

Հայոց կաթողիկոսական պաշտոնն ստանձնելուց հետո Արիստակեսը շարունակեց քարոզչական գործունեությունը և առանձնակի ուշադրություն դարձրեց Հայոց Եկեղեցու նվիրապետական համակարգի կատարելագործմանը: Այդ նպատակով հարկ էր, որ նա ձեռնադրեր նոր եպիսկոպոսների և հոգևոր այլ պաշտոնյաների: Ենթադրվում է, որ Արիստակեսի հովվապետության ժամանակ Հայաստանի եպիսկոպոս-

---

15 Պ. Անանեան, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռնադրութեան թուականը և պարագաները, «Բազմավէպ», 1960, էջ 107:

ների թիվը հասնում էր վեցի[16]: Սակայն այս թիվը նվազեցված է և չի ապացուցվում պատմաղբյուրների ընձեռած տվյալներով: Գրիգոր Լուսավորչի օրոք եպիսկոպոսների թիվը 12-ի էր հասնում: Արիստակեսի օրոք նրանց թիվը հարկ է, որ աճեր, քանի որ Հայաստանի տարբեր կողմերում եկեղեցական իշխանությունն իրականացնելու համար անհրաժեշտ էին հոգևոր առաջնորդներ: Դա թելադրվում էր նաև հեթանոսության ահագնացող տարերքի դեմ արդյունավետ պայքար մղելու անհրաժեշտությամբ: Եկեղեցու համար տեղերում հենարան ստեղծելու նպատակադրումով Արիստակեսը հիմնեց նաև վանքեր ու եկեղեցիներ՝ կամենալով քրիստոնեության լուսավետ գաղափարները հասցնել երկրի հեռավոր հորիզոնները:

Արիստակեսը, ինչպես հաղորդում են հայ մատենագիրները, հորից ժառանգեց նաև անողոք պայքարը հեթանոսության դեմ: Այդ պայքարն ուներ ցայտուն արտահայտված քաղաքական հնչեղություն, քանի որ Սասանյան դուռը շարունակում էր օժանդակել Հայաստանի հեթանոսամետ ուժերին, որոնք այդպիսով ավելի էին զորանում՝ դառնալով Հայոց պետության և Եկեղեցու հիմքերը խարխլող զորեղ գործոն: Հարմարադեպ պահի նրանք կարող էին երկրի քաղաքականության սլաքը թեքել դեպի Սասանյանները՝ ջանալով առ ոչնչի հանգեցնել Տրդատ Մեծի, Գրիգոր Լուսավորչի և նրանց հետևորդների ջանքերով Հայաստանում սերմանված քրիստոնեական քաղաքակրթության նվաճումները: Հայոց Եկեղեցու դեմ հեթանոսության պայքարը վտանգավոր ձևեր ընդունեց Սասանյան Շապուհ Բ արքայի (309-379) քրիստոնեահալած քաղաքականության ընթացքում: 6-րդ դարի ասորի մատենագիր Մշիխա Զեխան վկայում է, որ Շապուհ Բ-ն անագորույն մի հրամանով իր ստորադրյալներից պահանջեց անխնա ոչնչացնել քրիստոնյաներին[17]: Հայաստանում հեթանոսության աշխուժացումը պայմանավորված էր նաև նրանով, որ Տրդատ թագավորն արդեն բոլորել էր իր ութսունամյա տարիքը և, ըստ երևույթին հետևելով Գրիգոր Լուսավորչին, դարձել ճգնակենցաղ՝ մեկուսանալով երկիրն ալեկոծող հոգևոր և քաղաքական խմորումներից: Հեթանոսությունն, անշուշտ, պահը ճիշտ էր ընտրել: Հայաստանում (հատկապես նրա ծայրագավառներում) քրիստոնեությունը դեռևս խոր արմատներ չէր ձգել

---

16 J. Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, Roma, 1932, S. 197.

17 Տես Ասորական աղբյուրներ, Ա, առաջաբան, թարգմ. և ծանոթագր.՝ Հ. Մելքոնյանի, Երևան, 1976, էջ 97:

ժողովրդի ընդերքում, ուստի հեթանոսաբարո խավերը որոշակի հենարան ունեին երկրում և կարող էին հուզել քրիստոնեամերժ տրամադրություններ: Տրդատ թագավորի նկատմամբ հակոտնյա դիրքորոշումը գնալով ավելի էր ուժեղանում այդ խավերում, որոնց աչքին Տրդատ Մեծն անձնավորում էր քրիստոնեության հաղթանակը: Ուստի նրանք, փարվելով նախնյաց հավատքը վերականգնելու հույսին, դավեր նյութեցին թագավորի ու կաթողիկոսի դեմ: Մոլեկրոն հեթանոսների վերածնվող այդ հույսի զոհը դարձավ նաև Արիստակեսը, որի հանդեպ, ինչպես հավաստում է Մովսես Խորենացին, սուր թշնամանք էին տածում «անիրաւ ու աղտեղագործ» մարդիկ: Վերջիններիս չարագույժ մտահղացման գործադրողը եղավ Ծոփքի Արքեղայոս իշխանը, որի անունը հուշում է, որ նա տարազգի, ըստ երևույթին՝ «հունախառն էր»[18]: Արիստակեսը Ծոփքում կառուցել էր հոյաշեն եկեղեցի, որտեղ հաճախակի այցելություններ էր կատարում և, չհանդուրժելով Արքեղայոսի հեթանոսաբարո արարքները, հորդորում, անգամ դատափետում էր նրան: Որպես Հայոց Հովվապետ, Արիստակեսը պետք է սաներ հայրենիքի, Հայոց պետության ու Եկեղեցու հանդեպ այդ նախարարի ոճրաշավիղ մղումները: Սակայն Հայրապետի ողջախոհության կոչերը մնացին անարդյունք: Ավելին, չհանդուրժելով Արիստակեսի հանդիմանությունները, Արքեղայոսը սրախողխող արեց նրան և, հատուցումից խուսափելու համար, ճողոպրեց Կիլիկիա[19] (որը թերևս նրա հայրենիքն էր): Այդպիսով մի արյունոտ էջ ևս գրվեց Հայոց Եկեղեցու պատմության մեջ: Փավստոս Բուզանդը Արիստակեսի եղերական մահը համարում է մարտիրոսական («խոստովանական»)՝[20] անշուշտ նկատի առնելով քրիստոնեական հավատի համար հեթանոսների ձեռքով նրա նահատակվելու փաստը:

Սակայն հեթանոսությունը չէր նահանջում և մահաշունչ կոչերով նոր զոհեր էր պահանջում: Վրիժածարավ այդ կոչերը բնակչության որոշ մասի մեջ գտան իրենց մահագույժ արձագանքները: Հեթանոսները բացորոշ կերպով մարտահրավերներ էին նետում Հայոց Եկեղեցուն, հոգևոր դասին, հավատացյալ ժողովրդին: Անհրաժեշտ էր մարել հոգևոր հրդեհը: Այդ ուղղությամբ հետևողական ու անհաշտ պայքար ծավալեց Գրիգոր Լուսավորչի անդրանիկ որդին՝ Վրթանեսը, որը

---

18 Ղ. Ալիշան, Յուշիկք հայրենեաց Հայոց, Ա, Վենետիկ, 1869, էջ 370:

19 Մովսես Խորենացի, II, ՂԱ, էջ 243-244:

20 Փավստոս Բուզանդ, III, Բ, էջ 6:

եղբորից հետո ժառանգեց կաթողիկոսական գահը: Տակավին Գրիգոր Լուսավորիչը նրան մղեց հոգևոր զբաղմունքի, հավանաբար նաև ձեռնադրեց եպիսկոպոս, որով իսկ ի դերև հանվեց ձեռնադրվելու նպատակով Կեսարիա Վրթանեսի մեկնելու անհրաժեշտությունը: Այդ փաստը վկայում է Կեսարիայի մետրոպոլիտական Աթոռից Հայ Առաքելական Եկեղեցու կախվածության բացակայության մասին: Ամենայն հավանականությամբ Վրթանեսը հոր կողմից ձեռնադրվել է 325 թ., Նիկիայի առաջին տիեզերաժողովի հրավիրման տարում, որպեսզի համաշխարհային այդ եկեղեցաժողովում Հայոց Եկեղեցին ներկայացվի իբրև տեղում ձեռնադրվող եպիսկոպոսներ ունեցող նվիրապետական համակարգ, ինքնուրույն հոգևոր հաստատություն և այդ կերպ ավելի մեծացվի նրա հեղինակությունը քրիստոնեական աշխարհում, օրինապատշաճ համարվի Հայաստանում Եկեղեցու հոգևոր առաջնորդներ ձեռնադրելու կարգը և կաթողիկոսական գահի ժառանգականությունը: Ըստ Մովսես Խորենացու, Վրթանեսը եպիսկոպոսության պաշտոնը վարել է 15 տարի և վախճանվել Հայոց թագավոր Տիրանի գահակալության երրորդ տարում[21], իմա՝ 340 թվականին: Ինչպես տեսնում ենք, այս վկայությամբ հավաստվում է 325 թ. նրա ձեռնադրվելու փաստը:

Գրիգոր Լուսավորչի կողմից որդիների ձեռնադրումը հետամտում էր ոչ միայն իր տան հոգևոր հարստության (դինաստիայի) օրինականացման, այլև երկրի պետա-իրավական ոլորտներում Հայոց Եկեղեցու առաջնորդի հեղինակությունը մեծացնելու նպատակներ: Այդպիսով կաթողիկոսական իշխանությունը, ի զուգակշիռ թագավորականի, օժտվում էր պետական իշխանությանը բնորոշ ժառանգական, հարստենիկ (դինաստիական) հատկանիշներով: Հայ մատենագիրների մոտ Հայ Եկեղեցու առաջնորդի իշխանությունը ներառում է ոչ միայն հոգևոր-եկեղեցական, այլև դատական ու քաղաքական (դիվանագիտական) գործառույթներ: Ըստ այդմ կաթողիկոսի իշխանության կարևոր հատկանիշը նրա պետա-իրավական գերակայության փաստն էր: Նման իրավազորությունն էականորեն ամրապնդում էր Եկեղեցու հիմքերը՝ հաստատուն կռվաններ ստեղծելով հեթանոսության դեմ արդյունավետ ու կազմակերպված պայքարի համար: Վրթանեսի հովվապետության ընթացքում (333-341) այդ պայքարը չմարեց, այլ շարունակվեց

21 Մովսես Խորենացի, III, ԺԱ, էջ 269:

նորանոր բռնկումներով, որոնք ապացույց էին այդ չարազոր երևույթի խորն արմատների մասին: Հեթանոսությունը չէր նահանջում կաթողիկոսի եռանդուն ջանքերի, նրա հիրավի ստեղծագործ կորովի առջև, նույնիսկ մարտահրավեր էր նետում նրան: Եթե Տրդատ թագավորը հարաժամյա հովանավորությամբ սատարում էր հեթանոսության դեմ եկեղեցու պայքարին, ապա նրան հաջորդած Խոսրով Դ Կոտակն ու Տիրանը չունեին իրենց նախորդի պետական ու հոգևոր ավյունը: Նրանց օրոք հեթանոսական տարերքը նոր ուժով զգալ տվեց իրեն՝ սպառնալով պետությանն ու եկեղեցուն, ալեկոծելով երկրի բոլոր հորիզոնները: Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ հայրենասեր ուժերը համախմբվեցին Վրթանեսի շուրջը և Հաշտյանքի ու Ծոփքի մյուս գավառների իշխաններին առաքեցին Հռոմի Կոստանդ կայսեր մոտ, որպեսզի նրա համաձայնությամբ Հայաստանում թագավորեցնեն Խոսրով Դ Կոտակին[22]: Կայսրը Վրթանեսին հղած պատասխան թղթով իրազեկեց, որ Հայաստան է ուղարկել օգնական զորք և հրաման՝ Խոսրով Կոտակին թագավոր կարգելու վերաբերյալ[23]:

Վրթանես Կաթողիկոսը նպատակասլաց ջանքերով շարունակեց ժողովրդի մեջ վառել հեթանոսության չարագույժ հորձանքի դեմ պայքարի հուրը: Նա հաճախակի քարոզչական առաքելություններ էր կատարում Հայաստանի տարբեր գավառներ: Վրթանեսի Գրիգորիս որդին Փայտակարանի իշխանների խնդրանքով մեկնեց Աղվանից աշխարհ՝ քրիստոնեություն տարածելու, սակայն եղերամահ արվեց մոլեկրոն հեթանոսների՝ մասքթաց ցեղերի կողմից[24]: Մովսես Կաղանկատվացին հաղորդում է, որ Գրիգորիսը քարոզչական առաքելություն է կատարել ոչ միայն Աղվանքում, այլև Վրաց աշխարհում[25]: Բայց Գրիգորիսը Վրաստանում չի քարոզել: Պատմագիրն օգտվել է Փավստոս Բուզանդից, որը թեև նշում է, թե Գրիգորիսը եղել է Աղվանից և Վրաց կողմերի եպիսկոպոս, բայց ավելացնում է նաև, որ վերջին-

---

22 Նույն տեղում, III, Ե, էջ 260-261:

23 Նույն տեղում, III, Ե, էջ 261:

24 Մովսես Խորենացին Գրիգորիսի նահատակությունը դնում է Տրդատ Մեծի ժամանակ (տե՛ս Մովսես Խորենացի, III, Գ, էջ 259): Սակայն Գրիգորիսը նահատակվել է Խոսրով Կոտակի օրոք՝ 335 թ.:

25 Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, աշխ. Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1983, I, ԺԴ, էջ 36-37:

ներիս տակ նկատի ունի սոսկ Մասքթաց Արշակունիների թագավորությունը,[26] որն, ինչպես հայտնի է, ընդգրկում էր միայն Աղվանքը:

Գրիգորիսի նահատակությունը նոր լիցք հաղորդեց հեթանոսությանը: Մասքութները չսահմանափակվեցին միայն դրանով: Իրանական այդ ցեղերը, խրախուսվելով Պարսից տիրակալի կողմից, իրենց թագավոր Սանեսան Արշակունու գլխավորությամբ հարձակվեցին Հայաստանի վրա: Այդ արշավանքը կատարվեց Գրիգորիսի նահատակության տարում[27]: Անշուշտ, մասքութները միայն իրենց զորուժով չէին համարձակվի պատերազմել Հայաստանի դեմ: Սանեսանը,- գրում է Խորենացին,- Գրիգորիսին սպանել տալուց հետո մտահղացավ գրավել Հայաստանը՝ «զօրութեամբ օտար ազգաց»[28], որոնց հավանորեն Շապուհ Բ-ն էր հրահրել:Դա հստակվում է պատմիչի հետագա շարադրանքում, ուր ասվում է, որ մասքութները Հայաստան արշավեցին Շապուհ Բ-ի գաղտնի հրամանով[29]: Վերջինս, ինչպես հայտնի է, շարունակում էր անլուր դաժանությունները քրիստոնյաների նկատմամբ[30]:

Սասանյան արքայի օժանդակությամբ զորացած մասքութները կարողացան գրավել Հայաստանի զգալի մասը, այդ թվում նաև՝ Վաղարշապատը, շահատակելով նաև կաթողիկոսարանը: Մի պահ հեթանոսությունը Հայստանում վերասլացք ապրեց: Մասքութներին պատշաճ դիմադրություն ցույց չտրվեց, քանի որ Վաչե Մամիկոնյանը՝ Հայոց զորքի սպարապետը, մեկնել էր Հռոմեական կայսրություն: Խոսրով Դ արքան ստիպված հեռացավ Դարույնք ամրոց և Վրթանեսի հետ ամրացավ այնտեղ: Գրեթե մեկ տարի Հայաստանը, նրա եկեղեցիները ենթարկվեցին դժնաբարք հրոսակների շահատակությանը: Այդ դաժան ժամանակամիջոցում քրիստոնեական կենարար հավատն իր թևերն արծվի պես պահում էր Հայոց աշխարհի վրա, որի շնորհիվ ժողովուրդը չընկրկեց անսքող այդ վայրագությունների առջև:

---

26 Փավստոս Բուզանդ, III, Ե, էջ 10:

27 J. Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, S.214.

28 Մովսես Խորենացի, III, Գ, էջ 260:

29 Նույն տեղում, III, Թ, էջ 266:

30 Հմմտ. G. Wiessner, Zur Martyrüberlieferungaus der christenverfolgung Schapurs II Gottingen, 1967, S. 157-158.

336 թ. վերադարձավ Վաչե սպարապետը և փայլուն հաղթանակ տարավ թշնամու դեմ[31]:

Հեթանոսության դեմ ընթացող պայքարի պայմաններում Հայաստանն ալեկոծվեց նաև միջիշխանական ընդհարումների պատճառով: Երկրի միասնությունը խաթարող այդ բախումները մարելու համար որոշակի ճիգեր գործադրեց Վրթանես Կաթողիկոսը: Խոսրով Դ թագավորը Վրթանեսի հետ (որի ազդեցությունն զգալի էր նրա վրա) զորավոր միջոցների դիմեցին երկրի երկու գավառատեր նախարարների՝ Մանավազյանների և Որդունիների միջև փոխադարձ բնաջնջման արյունոտ ընդհարումներին վերջ տալու համար: «Մեծ եպիսկոպոսապետն Վրթանէս»,- գրում է պատմագիրը,- թագավորի հետ միասին Աղբիանոս եպիսկոպոսին ուղարկեցին այդ իշխանների մոտ՝ նրանց հաշտեցնելու առաքելությամբ: Հավանաբար նրանք նկատի առան այն հանգամանքը, որ Աղբիանոսը հողատիրություններ ուներ Հարք գավառում[32], որը համարվում էր Մանավազյանների հայրենակալվածքը: Սակայն Աղբիանոսին չհաջողվեց հաշտեցնել կռվազան նախարարներին, որոնք անարգալից խոսքերով պարսավեցին նրան ու շարունակեցին բնաջնջել միմյանց[33]:

Նշված նախարարների միջև ծայր առած ընդարումներն ամենայն հավանականությամբ նույպես հրահրված էին Շապուհ Բ-ի կողմից, որը կամենում էր այդպիսով Հայաստանում ստեղծել խառնաշփոթ իրավիճակ, հեղինակազրկել Հայոց Արշակունի թագավորին և առաջ մղել իր կողմնակից հեթանոսաբարո հայ նախարարներին: Այդ ընհարումներն արգասիք էին Խոսրով Կոտակի թագավորական իշխանության թուլության[34] անշուշտ, նաև էականորեն պայմանավորեցին այն: Ստեղծված պայմաններում հատկապես կարևորվում էր Եկեղեցու և կաթողիկոսի խաղացած դերը երկրի պետական-քաղաքական հարաբերություններում: Ընդսմին Շապուհ Բ-ի վարած քաղաքականության սուր սլաքն ուղղված էր նաև Հայոց Եկեղեցու դեմ:

Սասանյան բռնակալը հետևողականորեն շարունակում էր դավադիր ձեռնարկումները Հայաստանի դեմ: Նրա հրահրմամբ 337 թ. Աղձնիքի բդեշխ Բակուրն ապստամբեց Խոսրով Դ արքայի դեմ:

---

31 Փավստոս Բուզանդ, III, Է, էջ 14-15:

32 Նույն տեղում, V, ԻԹ, էջ 190, VI, Բ, էջ 223:

33 Նույն տեղում, III, Դ, էջ 9:

34 Հ. Մանանդյան, Երկեր, Բ, Երևան, 1978, էջ 145:

Շապուհ Բ-ն զորքով լայն աջակցություն ցույց տվեց խռովարար բդեշխին: Ավելին, Պարսից զորքն օժանդակեց նաև այդ նույն տարում Հայոց թագավորի դեմ ապստամբած Բզնունիք գավառի տիրոջը՝ Դատաբեն իշխանին: Այդ բախտորոշ պահին թագավորն ու կաթողիկոսը միասին խռովարկու ուժերի դեմ ձեռնարկեցին կանխարգելող միջոցներ: Նրանց հաջողվեց միաբանել թագավորին ու Եկեղեցուն հավատարիմ մնացած ուժերին և պարտության մատնել Աղձնյաց և Բզնունյաց տերերին: Բայց դրանից հետո ևս շարունակվեցին Սասանյան տիրակալի դավադիր ձեռնարկումները Հայաստանի նկատմամբ, որի նախարարներն արդեն թշնամու դեմ գործում էին համադաշն՝ ծերունազարդ Վաչե սպարապետի գլխավորությամբ հակահարված տալով անարգ ոսոխին: Նրանք «ոչ տային անխտիր արշաւել աւերել զերկիրն Հայոց»,- գրում է պատմագիրը[35]: Այդպիսով թագավորի ու կաթողիկոսի ջանքերը տվեցին սպասված արդյունքները:

Նշված իրադարձությունների ժամանակ երկիրն ալեկոծող ներքին ու արտաքին ուժերի դեմ մղվող պայքարում Եկեղեցին ու պետությունը դրսևորեցին իրենց միասնությունն ու շահերի ընդհանրությունը: Դա Հայաստանի վերին իշխանության երկու զորավոր հենասյուների բնական դաշինքն էր, որն առավել հասուն երանգներ ընդունեց բախտորոշ այդ պահին, քանի որ Հայոց պետության սրտին ուղղված ամեն մի հարված միաժամանակ խոցում էր նաև Եկեղեցուն՝ սպառնալիքի տակ դնելով նրա գոյությունը: Այս իրողության հետևանքի վրա հասկանալի է դառնում Խոսրով Կոտակի և Վրթանեսի սերտ համագործակցությունը, վերջինիս հասարակական-քաղաքական հավատամքը, որի նպատակն էր Հայաստանի, նրա պետության զորացումը, ներքին ու արտաքին անդորր ընձեռելը: Երկրի համար օրհասական պահերին մեծակորով Հայրապետը ռազմի խրախույսներ էր տալիս զորքին ու ժողովրդին և, ի գործ դնելով իր իշխանությունն ու հեղինակությունը, անձնական օրինակով ու մարտասնույց քարոզներով ոգեպնդում նրանց: Վրթանեսի օրոք ամենայն ուժով դրսևորվեցին Հայ Առաքելական Եկեղեցու պահպանող ոգին, հայրենաշունչ ավանդները: Զորքի մարտական կորովը բարձրացնելու նպատակով Վրթանեսը հատուկ կոնդակով սահմանեց, որ ամեն տարի պատարագաժամին անհրա-

35 Փավստոս Բուզանդ, III, Ը, էջ 17-18:

ժեշտ է հիշել հայրենիքի պաշտպանության զոհասեղանին իրենց կյանքը նվիրաբերած հայ մարտիկների անունները[36]:

Հայոց զորքի մարտունակությունը բարձրացնելու նպատակ էր հետապնդում նաև Վրթանեսի միջամտությունը՝ Պարսից զորքերի դեմ 338 թ. մղված մարտում զոհված Վաչե Մամիկոնյանի դեռահաս որդուն՝ Արտավազդին, հոր պատիվն ու բարձը շնորհելու համար: Ըստ Փավստոս Բուզանդի, «հրաման ետուն մեծ եպիսկոպոսապետն Վրթանէս հանդերձ թագաւորաւն», որպեսզի Արտավազդը «կացցէ ի տեղի նախնեացն իւրոց և հօր իւրոյ»[37]:

Վրթանեսի գործունեությամբ աճեց Հայոց Եկեղեցու հեղինակությունը քրիստոնեական աշխարհում՝ շնորհիվ հեթանոսության դեմ նրա հետևողական ու անզիջում դիրքորոշման: Հայ Եկեղեցին ինքնուրույն կերպով լուծում էր իր ներքին ծիսական ու պաշտամունքային խնդիրները: Հատկանշական փաստ է, որ այդ բնագավառում կանոնական բարեկարգություններ ձեռնարկելիս Վրթանեսը բնավ չապավինեց Կեսարիայի մետրոպոլիտի խորհուրդներին, այլ գերադասեց դիմել Երուսաղեմի Պատրիարք Մակար Ա-ին, որը հարգալիր պատասխանով արձագանքեց Հայոց Կաթողիկոսին՝ նրան ուղարկելով նաև Եկեղեցու ծիսակարգի վերաբերյալ ինը կանոններ[38]: Անշուշտ հիմնավորված չէ այն կարծիքը, որ նշված կանոնները Հայաստան է ուղարկել ոչ թե Մակար Ա-ը, այլ Երուսաղեմի Մակար Բ Պատրիարքը, և այն էլ ոչ թե Վրթանես Կաթողիկոսին, այլ Սյունիքի Վրթանես եպիսկոպոսին, որը գահակալել է շատ ավելի ուշ՝ Զ դարում[39]: Ժամանակին այս տեսակետը իրավացի կերպով վիճարկվեց[40]:

Նկատենք, որ խնդրահարույց կանոնները կրում են «Կանոնք Մակարայ առաջնոյ» վերտառությունը և հղված են «առ քրիստոսասէր և երկիւղած եպիսկոպոսապետդ Վրթանէս և առ համաւրէն եպիսկոպոսս և քահանայս Հայոց»[41]: Դժվար չէ հետևեցնել, որ կանոններն ուղարկվել են Հայաստանի բոլոր հոգևորականներին ու նրանց

---

36 Նույն տեղում, III, ԺԱ, էջ 24:

37 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 24-25:

38 Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 407-412:

39 Ն. Ակինեան, Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղեմի հայրապետի առ Վրթանէս եպիսկոպոսապետ Սիւնեաց յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ, Վիեննա, 1930, էջ 22-25:

40 Տե՛ս Վ. Հացունի, Առ Վրթանէս թղթին հեղինակը Մակար Առաջինն է, ոչ Երկրորդը, «Բազմավէպ», 1931, էջ 70-71:

41 Կանոնագիրք Հայոց, Բ, աշխ. Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1971, էջ 219-221:

առաջնորդին և ոչ թե սոսկ Սյունյաց եպիսկոպոսին, որը, բնականաբար, չէր անվանվի «եպիսկոպոսապետ»: Խնդրո առարկա կանոնները կիառվելու էին Հայաստանի բոլոր եկեղեցական վիճակներում, այդ թվում, անշուշտ, նաև Սյունիքում: Մակար Ա-ի կանոնական այդ թղթում հանձնարարվում էր «զամենայն կանոնադրութիւնս սրբոյ ժողովոյն որ վասն հերձուածողացն եղեւ»՝ միաժամանակ նշելով, որ «չէ պարտ ծուլալ և դանդաղել եպիսկոպոսացն և երիցանցն ի մկրտել զայնոսիկ, որք կամին մերձենալ ի բարեպաշտութիւն աստուածապաշտութեան... խրատել և ուսուցանել բանիւ և վարդապետութեամբ, մերժել ի սատանայէ և ընծայեցուցանել Աստուծոյ սրբոյ աւազանին լուսաւորութեամբ...»[42]: Երուսաղեմի Հայրապետը շեշտը դնում էր նաև «առաքելոցն աւանդութեան» սկզբունքներով առաջնորդվելու վրա՝ նկատի առնելով, անշուշտ, Հայոց Եկեղեցու առաքելական արմատները: Զ կանոնը պատվիրում էր «ուղիղ դաւանել խոստովանութեամբ՝ ուրոյն ի հերձուածողացն փորձիչ խորհրդոց. զի մի արիանոսացն մերձ լինելով...»[43]: Ինչպես տեսնում ենք, Մակար Ա-ն շեշտում էր քրիստոնեությանը խորթ տարրերին դաբձի բերելու անհրաժեշտությունը՝ նկատի առնելով ոչ միայն հերձվածողներին, այլև հեթանոսության հետևորդներին:

Հեթանոսության դեմ մղվող պայքարում Հայոց Եկեղեցու համար հույժ կարևոր նշանակություն ուներ քրիստոնեական աշխարհի հետ միաբանության պահպանումը: Մակար Ա Պատրիարքին Վրթանեսի կողմից հղված դիմումը նպատակ էր հետապնդում մյուս Եկեղեցիների հետ ծիսական-պաշտամունքային միասնության պահպանումը: Հայոց Եկեղեցին և քրիստոնեական մյուս Եկեղեցիները ծիսա-դավանական առումներով առաջնորդվում էին Նիկիայի տիեզերաժողովի գծած շավղով: Սակայն վերջինիս ընդունած կանոնական որոշումների կիրառումը երբեմն խաթարվում էր Հայաստանում, ուստի զգացվում էր դրանց լրացուցիչ լուսաբանության անհրաժեշտությունը, հատկապես այդ կանոնների սահմանած ծիսական, պաշտամունքային դրույթների վերաբերյալ: Վրթանեսը կարողացավ (անշուշտ, Երուսաղեմի Պատրիարքի խորհուրդները հաշվի առնելով) վերացնել կանոնական թյուր-

---

42 Նույն տեղում, էջ 218, 220, 227:

43 Նույն տեղում, էջ 227:

ընբռնումները և դրանցից բխող ծիսական խոչընդոտները: Ասվածին հարկ է ավելացնել նաև, որ Մակար Ա-ն պատասխան թղթում բնավ չէր արծարծում Հայ Եկեղեցու ինքնագո հիմքերը շոշափող խնդիրներ, քանի որ Երուսաղեմի Աթոռը նվիրապետորեն գերակայություն չուներ Հայոց Եկեղեցու նկատմամբ և հիմնվել էր ավելի ուշ՝ 325 թ. Նիկիայի տիեզերաժողովի որոշմամբ:

Վրթանեսը հեթանոսության դեմ հետևողական պայքարը շարունակեց նաև Խոսրով Կոտակի հաջորդ Տիրան թագավորի օրոք՝ լայն գործունեություն ծավալելով նաև պետական-դիվանագիտական ասպարեզում: Ըստ Մովսես Խորենացու, Խոսրով Կոտակի մահից հետո Վրթանեսը գումարել է Հայոց ավագ նախարարների, զորապետների ժողով, որտեղ որոշվել է Հայաստանի ժամանակավոր կառավարիչ նշանակել Արշավիր Կամսարականին: Այնուհետև Կաթողիկոսը Տիրանին տարել է հռոմեական կայսր Կոստանդի մոտ և կարգել տվել Հայոց թագավոր[44]:

Վրթանեսի կենդանության ժամանակ Տիրանը դրսևորեց հռոմեամետ ուղեգիծ, որը թերևս արդյունք էր նաև թագավորի վրա նրա ունեցած ազդեցության: Կաթողիկոսը, ելնելով Հայաստանում խմորված կացությունից, ջանում էր երկրի արտաքին քաղաքական սլաքն ուղղել դեպի Արևմուտք՝ Հռոմեական կայսրություն, հավատակից այն երկիրը, որի օգնությամբ նա հույս էր ակնկալում ետ վանել Սասանյանների կողմից հովանավորվող զրադաշտության օրավուր աճող չարագույժ հորձանքը, որը հղի էր քաղաքական վտանգավոր հետևանքներով՝ Հայոց թագավորության և բուն իսկ Եկեղեցու հետագա գոյության համար: Սակայն Տիրան թագավորը (թերևս հեթանոսամետ հայ նախարարների ազդեցությամբ) հակվեց հեթանոսության կողմը, թեև, ինչպես հավաստում է պատմագիրը, նրա այդ վարքագիծը դեռևս բացորոշ դրսևորումներ չուներ, քանի որ Տիրանը երկյուղում էր «ի մեծէն Վրթանիսէ»[45]: Հայոց Հայրապետի շուրջ պարուրված ոճրաբույր մթնոլորտում նրա դեմ դավ նյութվեց: Ավանդական պատմությունը հավաստում է, որ Սիմ լեռան հեթանոսաբարո բնակիչներն էին Վրթանեսի դեմ դավադրության կազմակերպողները: Կաթողիկոսը միշտ հանդիմանել էր նրանց մոլորաշավիղ վարքի, «չարադետ արարքների համար»[46]: Փավստոս

44 Մովսես Խորենացի, III, Ժ, էջ 268:

45 Նույն տեղում, III, ԺԱ, էջ 269:

46 Տե՛ս Սոփերք Հայկականք, Ժ, Վենետիկ, 1854, էջ 52:

Բուզանդի վկայությամբ, Վրթանեսի դեմ ուղղված դավին մասնակից էր նաև Հայոց թագուհին, որի հրամանով էին գործում դավադիրները: Նրանք իրենց դժխեմ մտահղացումը փորձեցին իրագործել դեպի Հայաստան Շապուհ Բ-ի կատարած արշավանքի ժամանակ, երբ Վրթանեսը Պատարագ էր մատուցում Աշտիշատի եկեղեցում: Սակայն դավադրությունն ի դերև հանվեց. ապա կաթողիկոսը ժամանեց Հայոց զորքի մեջ ու իր հայրենաշունչ քարոզներով ոգեպնդեց նրան[47]:

Անշուշտ դավադրության ձախողումը վկայում է, որ Վրթանեսը լայն հենարան ուներ ժողովրդի մեջ և բնավ էլ դյուրին որս չէր դիցամոլ ամբոխի ու նրան սատար կանգնողների համար:

Արիստակեսի ու Վրթանեսի օրոք Հայ Առաքելական Եկեղեցին, չնայած կրոնական ու քաղաքական ալեհույզ կացությանը, ավելի ամրապնդեց իր հիմքերը: Փոթորկաշունչ իրավիճակը կոփեց նրան, փորձությունների բովում բյուրեղացավ Հայոց առաքելադրոշմ հավատքը, որպես բնական արգասիք Լուսավորչի փառասուն զավակների՝ ազգի հոգևոր կորովը մարմնավորող ուխտանվեր այրերի բեղուն գործունեության: Նրանց ցանած սերմերը հետագայում ևս տվեցին իրենց կենսունակ ծիլերը: Վրթանեսի որդին՝ Հուսիկ Կաթողիկոսը, և Լուսավորչի տան մյուս ներկայացուցիչները ցկյանս հավատարիմ մնացին այդ կոչմանը՝ քրիստոնեական հավատի երկնասփյուռ լույսը վառ պահելով Հայոց լեռնաշխարհում:

---

47 Փավստոս Բուզանդ, III, Գ, էջ 7, ԺԱ, էջ 23: